

Петренська регіональна група трипільської культури

Пам'ятки петренської регіональної групи* — велике етнокультурне явище середнього і початку пізнього етапів розвитку Трипілья — Кукутені. Вони займають величезну територію Середнього і Верхнього Попруття та Подністров'я в межах Західної України і Молдавії, а також Прута і Сирета в румунській Молдові.

Територія цієї регіональної групи добре окреслюється відомими поселеннями. На півночі вона включає правий берег Верхнього Дністра, доходячи до с. Незвисько Івано-Франківської обл. Північно-східний кордон проходить по лівій притоці Середнього Дністра — р. Ущиці, де знаходиться поселення Крутобородинці II Хмельницької обл., та по р. Горині в Тернопільській обл. (с. Бодаки), північно-західна — по лівому березі Прута в с. Шипенці Чернівецької обл. (с. Кирилівка в басейні р. Кодими). Східна межа потребує уточнення, бо межиріччя Середнього Дністра і середньої частини Південного Бугу ще мало досліджено¹.

Крім давно введених в науковий обіг пам'яток, таких, як Петрени, Шипенці, Стіна (уроч. Стінка-Посічи), Сороки-Озеро, в петренську регіональну групу можна зарахувати значну кількість поселень: Незвисько (верхні горизонти), Городниця II, Кудринці (верхній горизонт), Бодаки, Бучач, Кадіївці-Буряківка, Жванець (горизонт на Лисій Горі), Крутобородинці II, Велика Слобідка, уроч. Хрещате (кол. Велика Мікша), Конівка, уроч. Пуцита, Ліпчани, уроч. Татарка, Непоротове, Кирилівка, Варварівка VIII, Тріфауци II, Рашків XI, Бринзени IV, Главан II та ін.

На території Соціалістичної Республіки Румунії до цієї регіональної групи відносяться поселення часу Кукутені В: Фрумушика (верхній горизонт), Гелаешті (верхній горизонт), Валені, Валя-Лупулуй, Дракузені-Сучава, Дрегушені-Текуч і епонімне поселення Кукутені-Бейчені.

Всі названі пам'ятки займають три суміжні зони: північну у Верхньому Подністров'ї та на Горині, південну в Середньому Подністров'ї і південно-західну в Попрутті (намічається четверта в Буго-Дністровському межиріччі). Вони наділені деякими місцевими особливостями розвитку, які знайшли найяскравіше відбиття і в розписному посуді з зооморфними зображеннями. Виділяються поселення, які тяжіють до тієї чи іншої зони в силу спільних культурних традицій, що збереглися і після розселення окремих петренських общин².

Досліджено поселення і кременні майстерні в їх межах, а також одинокі поховання між житлами в Незвисько. Поселення розташовані на плато, мисах, омитих численними притоками рік, зрідка — в високій заплаві вздовж Дністра. Вони невеликі або середні за розмірами (до 30 га в Петренах та 40 га в Варварівці VIII). Поселення в Сороках-Озері (нижній горизонт) та Стіні, уроч. Стінка-Посічи були укріплені ровами та валами. Рів в Сороках-Озері шириною біля 8 м і глибиною 2,6 м проходив з боку Дністра³.

Характерним типом житла є наземні глинобитні будівлі, розміщені по колам, інколи, як в Раковці, парами, на відстані до 2 м. Деякі поселення складалися з напівземлянок. Так, останні досліджено у верхніх будівельних горизонтах Незвисько, в першому і третьому горизонтах Сороки-Озера. У Великій Слобідці, уроч. Хрещате, крім наземних глинобитних жител, розкопана напівземлянка.

Напівземлянки різного розміру і форми. В Сороках-Озері вони невеликі, діаметром від 2,5 до 3,5 м, неправильно-овальної форми з

* Назва походить від с. Петрени в Північній Молдавії, де вперше проводили розкопки.

пологим схилом-входом. Між ними знайдено кам'яні вогнища діаметром 1,7—2 м, злегка заглиблені в ґрунт і неодноразово перебудовані. Між деякими житлами і вогнищами простежено доріжки⁴.

Напівземлянки четвертого горизонту поселення в Незвисько неправильно-овальної, овальної форми чи у вигляді двох з'єднаних овалів. Розмір їх від 5,2 до більших за 50 м² (велика напівземлянка розкопана лише частково). Стіни, а інколи і підлоги в багатьох з них були обмазані глиною. В житлах (часто в спеціальних ямах) знаходились вогнища, а в одній напівземлянці, можливо, місце виготовлення знарядь (вздовж стіни лежали великі камені вапняку, заготовки знарядь і уламки кременистого сланцю)⁵.

Поселення, для яких типом будівель є глинобитні житла, переважають. Житла досягають кількох сотень, вони прямокутні і лише зрідка у формі букви Г. Розмір їх від 14 м², про що можна судити по найменшому дому в Петренах, до великих, понад 170 м², але в основному до 100 м². Залежно від величини — одно-, дво- й трьохкамерні, розділені перегородками.

У Варварівці VIII та Раковці в Молдавії житла були двоповерховими⁶. На поселенні Раковець, за спостереженнями К. К. Черниш, основа підлоги другого поверху, настелена з дерев'яних плах та горблів довжиною 3,5 м, відбилася на глиняній обмазці долівки другого та земляній підлозі першого поверхів. Але поряд з цим житлом тут відкрита і одноповерхова будівля. У Варварівці VIII досліджено житла, підлога яких була з тонкого шару глини, замішаної з половиною. У Великій Слобідці — з тонких плиток або товстих з рослинними домішками.

На багатьох поселеннях, крім дерева і глини, застосовували інші будівельні матеріали — камінь і гальку. Остання вживалася для кладки окремих ділянок підлоги, фундаментів печей і спорудження глинобитних підвищень. Цікавою в цьому плані виявилася невелика будівля чотирикутної форми, розташована біля південного схилу плато на поселенні с. Петрени в Молдавії. За даними розкопок Р. Штерна, долівка її була почасти глинобитною, пофарбованою червоною вохрою, почасти настелена тонкими вапняковими плитами. Інвентар, звичайно численний в трипільських житлах, тут представлений лише кількома екземплярами — дві великі й одна мала роздавлені розписні посудини, торс антропоморфної фігурки, глиняний конусик та кістяне шило. Своєрідність знахідок, можливо, вказує на культове призначення. В одній стороні кам'яною, перекритою глиняною обмазкою, була і долівка житла в Сороках-Озері⁷. На поселенні Стіна — Стінка-Посічи вапнякові плити поряд з деревом і глиною застосовували для кладки стін⁸.

Широко застосовували камінь і обцини, що населяли північну зону цієї групи пам'яток. Причому вони дотримувалися спільних спадкоємних традиційних рис і в оформленні внутрішнього інтер'єру. Так, для жител третього горизонту Незвисько і Великої Слобідки, уроч. Хрещате характерні підвищення — вимостки чотирикутної або прямокутної форми, розташовані на відстані від печей і неодноразово ремонтовані. На поселенні в Незвисько в основі цих підвищень лежали плоскі камені і галька, зверху засипані землею і перекриті шаром (або кількома шарами) глиняної обмазки без рослинних домішок. В житлі № 2 на поселенні Велика Слобідка кам'яний фундамент, в свою чергу перекритий уламками посуду і шарами глиняної обмазки, був покладений під одне подібне підвищення⁹. Плоскі камені служили і основою фундаменту деяких печей.

Печі будували на дерев'яній каркасній основі (Сороки-Озеро, Велика Слобідка, уроч. Хрещате) чи стрічковим способом, спостереженням В. І. Маркевичем у Варварівці VIII (ширина стрічок до 12 см, товщина 3—5 см)¹⁰.

Біля печей в Незвисько виявлено ями, інколи обкладені дерев'яними

дошками і обмазані глиною. Крім того, в Раковці і Великій Слобідці до жител примикали господарські ями.

В шарі четвертого горизонту поселення Незвисько між напівземлянками відкрито чоловіче поховання. Воно лежало в овальній ямі, головою на північний схід (череп перекивав великий вапняковий камінь), на спині зі злегка піднятими в колінах ногами, які розпалися ромбом. Руки простягнені вздовж тіла, кисті їх покладено на кістки тазу і між ніг. Трохи на відстані, біля ніг, знаходився розписний кубок. Від ударів на черепі є дві вм'ятини. На верхній щелепі вибито зуби. За визначенням Г. Ф. Дебеца, померлий належав до арменоїдного антропологічного типу. Йому було біля 60 років. Зовнішній вигляд його відтворений М. М. Герасимовим¹¹.

На поселеннях в Незвисько і Бодаки відкрито майстерні по виготовленню крем'яних знарядь. Майстерня в Незвисько займала площу біля 30 м² між житлами. В ній знайдено багато заготовок і відходів виробництва: відщепи, осколки, пластини з кременю та кремнистого сланцю, заготовки кількох десятків тесел і доліт. За даними розкопок, в Бодаках, крім майстерні, на поселенні в спеціальних ямах знайдено запаси кременю, які для збереження еластичності тримали у вологому місці. Розташування самого поселення поблизу яру з виходами високоякісної сировини створило умови для спеціалізації його населення в обробці кременю. Знаряддя з нього виготовляли і для обміну¹². Обстежувальними роботами Молдавської експедиції АН СРСР в Бодаках здобута велика кількість масивних жовен, нуклеусів, відбійників, заготовок, відщепів та знарядь з чорного або смугастого кременю, наділеного високою пластичністю (кремінь з Незвисько димчастий, напівпрозорий). Основним видом заготовок, як і в інших пам'ятках петренської групи, служили ножевидні пластини довжиною від 5,2 до 20,7 см (переважають великі). З них виготовлені ножі, іноді вкладиші серпів з слідами заполіровки та ретушню вздовж однієї з бокових граней: скребки з обробленим крутою ретушню кінцем (напівкруглим, прямим або скошеним); свердла та велика кількість різців — кутових, бокових і серединних, рідких в пам'ятках трипільської культури. З Незвисько походять ретушери, два наконечники стріл і наконечник списа, оброблений з обох сторін плоскою ретушню.

Серед виробів з каменю-пісковіку багато нижніх масивних частин і верхніх розтирачів зернотерок з кремнистого сланцю — тесел і доліт. Значна кількість інструментів виготовлена з рогу та кістки. З відростків оленячого рогу виготовляли мотики з отвором для держака, з розколотих трубчастих кісток — лошила (лощило з Незвиська досить велике, довжиною 28 см), проколки, шила, іноді з отвором для прив'язування. На цій же пам'ятці знайдено багато відростків рогу оленя з позами для вставлення кремінних виробів.

Цікавий набір інструментів знайдено на поселенні Сороки-Озеро в Молдавії. Вивчення знарядь трасологічним методом дозволило реконструювати господарство, в тому числі і домашні виробництва його жителів. Визначено кістяні і рогові долота, уламки клиновидних сокир для обробки дерева, кремінні різчики, скобелі, ножі, кістяні знаряддя для обробки шкір і пошиття одягу, кочедики для плетіння сіток.

Металевих виробів небагато, але вони різноманітні. Це довге (13,6 см) чотиригранне мідне шило, два кільця, пронизка (одне кільце і пронизка відлиті із сплава міді із сріблом) та злиток міді з Незвисько. Декілька мідних предметів походять з румунських пам'яток. Серед них кинджал з нервюрою, знайдений на поселенні Кукутені-Четуца, та кинджал з Фрумушики¹³.

В Городниці II (над Дністром) знайдено скарб з 13 металевих предметів, які зберігалися в розписній посудині з високими комірцевими вінцями. Це сокира-мотика, тесло, ніж, гривня та дев'ять намистин¹⁴.

Вивчення металевих виробів дозволило дійти висновку, що окремі предмети, як клиновидна сокира з Городниці II та круглопроволочне

кільце з Незвисько, були відлиті на місці в простих двосторонніх формах. Місцевого виробництва з переплавленого імпортного металу виявилися пронизка і кілечко з Незвисько. Привозною є сокира-мотика з Городниці II, відлита в складній формі з роз'ємним стрижнем¹⁵.

Знаряддя виробництва з глини представлені пряслицями для веретен та грузилами для ткацького верстата. Численні відбитки на денцях посудин свідчать про виготовлення тканин полотняного, рипсовидного та навіть узорного переплетіння, що підтверджено дослідженням зразків з Стіни, уроч. Стінка-Посічі¹⁶.

Кераміка поселень петренської регіональної групи мало вивчена, хоч дослідники неодноразово звертали на неї увагу (особливо це стосується посудин з зооморфними сюжетами). Детально проаналізована лише кераміка з Петрен. Мотивам її орнаменталії Т. С. Пассек присвятила спеціальну статтю¹⁷ в монографії «La céramique Tripolienne»¹⁸. Розписні посудини Петрен (як і Володимирівки) Т. С. Пассек віднесла до I ряду III типу, розглянувши їх за формами та стилем розпису. Значне місце відведено кераміці Кукутені-Четеуя, Фрумушика і румунськими дослідниками. Матеріали з багатьох інших пам'яток видані фрагментарно, що значно звужує можливості їх характеристики.

В технологічному відношенні кераміка всіх пам'яток представлена двома основними групами посуду — кухонною і розписною. Розписний посуд кількісно значно переважає. Так, в Незвисько він становить до 90% всієї кераміки.

Кухонні посудини, виготовлені з глини з домішкою подріблених черепашок, зрідка мергеля (Стіна — Стінка-Посічі), формовані від руки, добре випалені. Зовнішні поверхні світло-коричневого, зрідка терракотового чи сіруватого кольору. Черепок в основному міцний, особливо у посудин з Стіни — Стінки-Посічі. На денцях деяких посудин є відбитки тканин, які, за поглядом окремих дослідників, застосовувались під час їх формування. Зовнішня поверхня кухонної кераміки вкрита полощатим згладжуванням — на вінцях вертикальними рядами, а на плічках і нижній частині стінок горизонтально і навкоси.

Виділяється два типи посудин: горщики (переважають) і миски (невелика кількість). Горщики відрізняються за варіантами форм. Найпоширеніші — з широким отвором, порівняно високою, вертикальною шийкою, трохи опуклими плічками і конічнозавуженими до дна стінками.

Горщики з навкісно похилими до середини вінцями і широкими майже ребристими плічками, розташованими посередині висоти посудини. Горщики з трохи відхиленими зовні вінцями.

Часом зустрічаються всі варіанти посудин (невеликого і середнього розмірів) на чотирьох ніжках. Є горщики з вушками на шийці і плічках.

Усі названі типи кухонної кераміки досить одноманітно орнаментовані. По краю вінець нанесені нігтьові заціпи, насічки, в основі шийки — ряд штампових наколів, відтисків «гусенички», а на плічках незамкнені трикутники, фестони — прокреслені або виконані «гусеничним» орнаментом.

Поширеним орнаментальним прийомом є наліпи: невеликі округлі, дуже стилізовані, парні, вертикальні з імітацією ріжок, розміщені на вінцях або лише самі ріжки в основі плічок. Миски з конічними стінками в основному не орнаментовані.

Група розписної кераміки виготовлена з добре відмученої тонкоструктурної глини з домішкою дрібного піску. Черепок червонуватого, жовтого чи оранжевого кольору, випал добрий. Зовнішні поверхні посудин, а в мисках і внутрішні, вкриті рідким розчином фарби (червонуватої, коричнюватої або жовтувато-білої), зверху підлощені і розписані. Неорнаментованої кераміки небагато.

Характерними формами є грушовидні посудини з циліндричною або невираженою шийкою зі зрізами краєм, високими округлими пліч-

ками, що іноді різко і сильно сплющені; шоломовидні покритки з відігнутими краями і сплющеним чи випуклим верхом. Посудини з низькими округлими плічками, високою конічно завуженою шийкою, вузьким горлом і великими комірцево відігнутими вінцями; двоконусні посудини з невисокими відхиленими вінцями і ручками вище плічків (рис. 1, 1, 7); тонкостінні кубки з м'яким або гострим профілем плічок

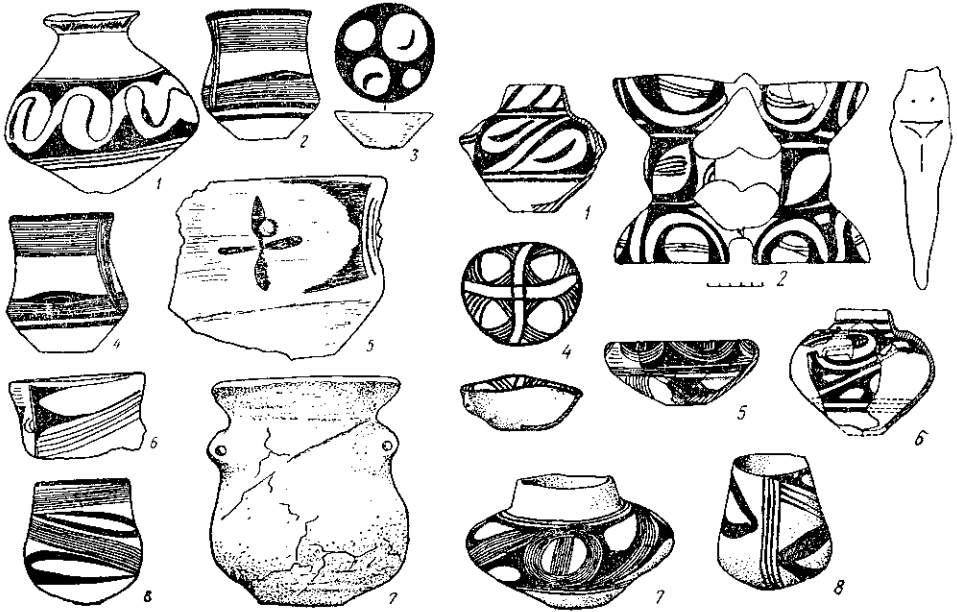

Рис. 1. Матеріали поселень першої та другої фази розвитку:
1, 3, 5 — Незвисько; 4 — Бодаки; 6 — Кадіївці-Бураківка; 7—8 — Бучач.

Рис. 2. Матеріали поселень першої фази і пам'яток етану VI—VII:
1—3 — Раковець; 4—6 Яблонна ІЗ; 7—8 — Заліщики.

(рис. 1, 2, 5, 8); кратеровидні посудини з високими сильно відігнутими вінцями; конічні миски з півкруглим краєм та інколи з наліпними голівками тварин, іноді з горизонтально відігнутими краями; невеликі горщики з прямою шийкою і розширеними трохи ребристими плічками, розміщеними посередині висоти; чаші з ребристим профілем стінок, зрідка округлими; посудини біноклевидні (рис. 2, 2) таких же форм мініатюрного розміру.

Орнамент вкриває верхню частину посудин. На грушовидних і двоконусних посудинах він розміщується в двох горизонтальних поясах, спускаючись нижче плічок (рис. 1, 1; 2, 1).

Виділяється кілька стилістичних підгруп орнаменту залежно від часу пам'ятки, кольору візерунка, фону і форми посудини. Перша підгрупа кераміки з розписом чорною або коричневою фарбою переважає. Друга — з розписом чорною фарбою у поєднанні з червоною. Третя підгрупа (невелика кількість) розписана по білому фону вертикальними смугами обличкування, вкритими зверху фарбою вищезового кольору. Четверту, особливу підгрупу складають поодинокі екземпляри кераміки з червонуватим чи коричнюватим фоном, на який нанесено візерунок, частіше коричневою фарбою, обведений по контуру білими крапками чи лініями (рис. 3, 1—6).

Основні схеми орнаментів такі: на посудинах грушовидної форми в широкому поясі розміщені подвійні псевдоспіралі з кіл, з'єднаних діагоналями, вісімкові спіралі, між стрічками яких зафарбовані стилізовані трикутники (рис. 4, 6). Всередині спіралей нерідко зображені символи сонця — кола, розділені перехрещеними вузькими лініями (рис. 5, 5). Якщо пояс орнаменту був подвійним, то у верхньому роз-

міщені в ряд один за другим, або парами стилізовані тварини (одна тварина всередині псевдоспіралі). В нижньому поясі непарна спіраль заповнена знаком сонця (рис. 5, 7; рис 6, 1, 3).

Близькі або аналогічні сюжети характерні і для двоконусних посудин. На деяких з них тварини зображені в геральдичній позі. На частині двоконусних посудин з вушками-ручками та горщиків панує сюжет

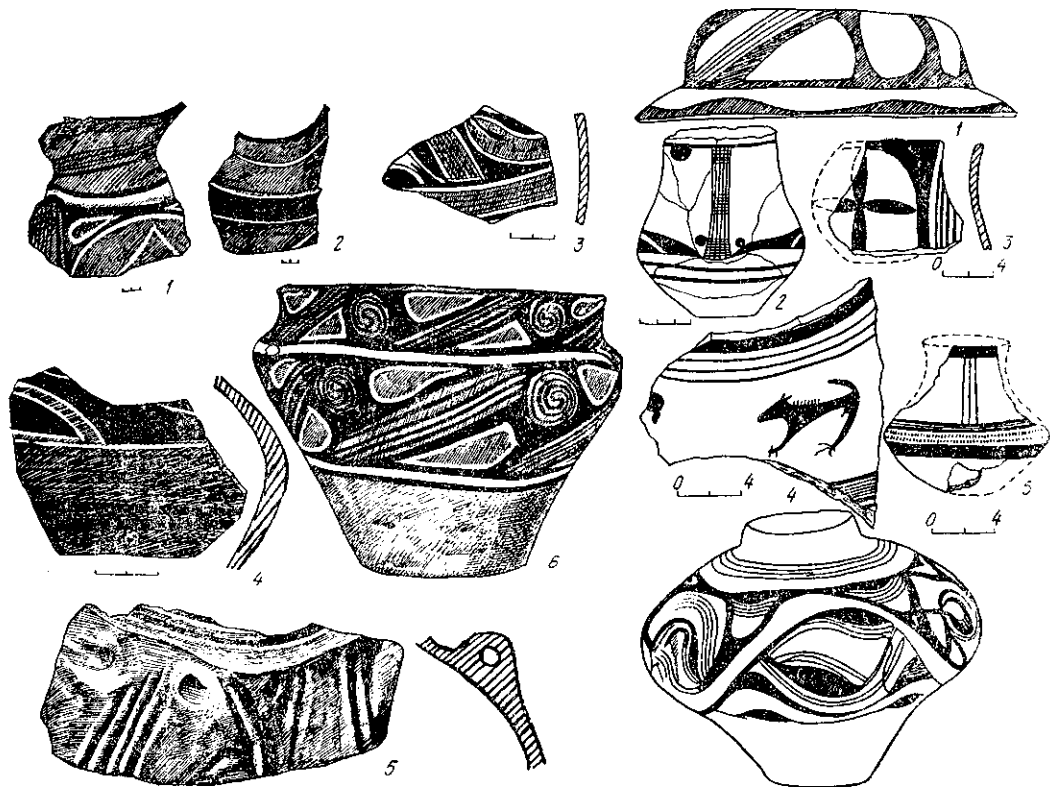

Рис. 3. Матеріали Трипілля етапу VI—VII та Кукутені А—В:

1—2 — Кукутені; 3 — Старі Каракушани I; 4—5 — Велика Слобідка, уроч. Хрещате (нижній горизонт); 6 — Гелаешті.

Рис. 4. Матеріали третьої фази:

1—2 — Велика Слобідка, уроч. Хрещате; 3—6 — Старі Каракушани I.

«лицьової урни», спіраль у вигляді вісімки, злита на кінцях (рис. 5, 1). Орнамент, розташований у двох поясах, складніший. У верхньому поясі — вертикальні стрічки, що розділяють його на зони. Під вінцями фестони із звисаючих стрічок. На плічках — зображення тварин. В нижньому поясі, підкресленому зубцями, зрізані овали з зафарбованими всередині колами, з'єднані діагональними стрічками, та інші елементи (рис. 7, 2; 8, 7).

Кратеровидні посудини розписані горизонтально розміщеними подвійними спіралями (вісімка), завитки яких часом перетяті відрізками стрічок з колами.

Шоломовидні покритишки прикрашені з зовнішньої сторони: по краю вінець — смуга, фестони, на опуклій поверхні одна-дві пари овалів, півовалів з широкими стрічок, заповнених вузькими лініями (рис. 4, 1).

Різноманітністю орнаментальних сюжетів відрізняються кубки. На багатьох із них, великих, є знак сонця у вигляді хреста з чотирма прямокутними або листовидними кінцями; вертикальні відрізки стрічок, що ділять поверхню на зони з півовалами з обох сторін в основі широкого поясу малюнка, зрідка одна фігурка тварини, рослинні орнаменти, драбинка, заповнена сіткою (рис. 1, 2, 4—5; 4, 2—3).

Чаші з прямими або трохи ребристими стінками. Всередині роз-

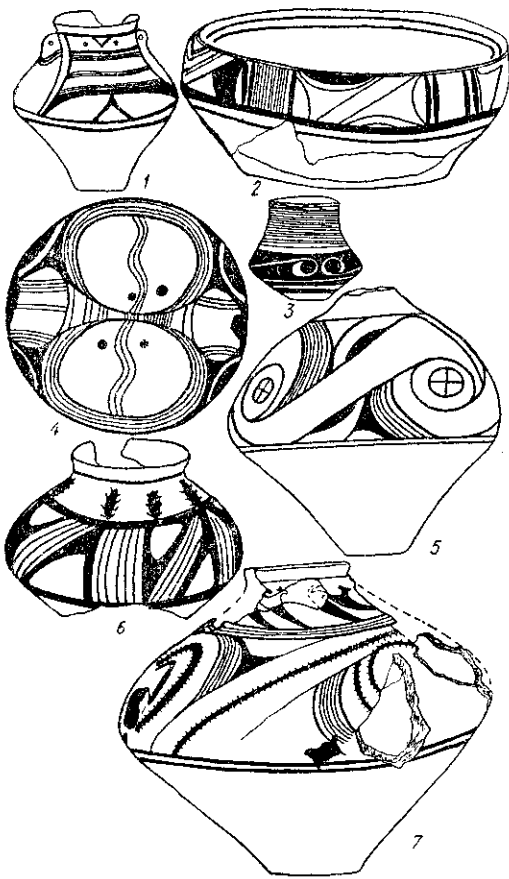

Рис. 5. Матеріали четвертої фази: 1—7 — Петрени.

кераміки. Розподіляється по пам'ятках нерівномірно. В одних її багато (Шипенці, Сороки-Озеро), в інших по кілька екземплярів (Велика Слобідка, уроч. Хрещате, Петрени, Стіна, уроч. Стінка-Посічи Варварівка VIII та ін). Вона схематизована (за винятком однієї голівки з реалістичними рисами з Старих Каракушан I), різнотипна. Переважають жіночі фігури типу стоячих на одній конічній ніжці. Вони стрункі, тоненькі, з трохи відхиленим тулубом. Голівка плоска, з парою отворів на місці очей. Ніс шипковий. Руки — конічні виступи, розставлені в сторони, іноді з отвором. Груди — наліпні горбки. Талія вузька, переходить в стегнові виступи, під якими продрапано трикутник, що позначає жіночу стать. Півкулеподібні ягодиці та потовщена на місці ікр ніжка, що закінчується маленькою ступнею (рис. 2, 3; 6, 2), у деяких фігурок — заглибленими лініями чи крапками навколо шиї зображено рядки намиста, а на грудях виріз, або навіть поли верхньої частини одягу, як на одній статуетці з Сорок-Озера. Є сидячі фігурки з зігнутою в коліні і спущеною донизу ніжкою та півсидячі з відхиленим тулубом і однією простягнутою ніжкою.

Характерним, хоч і мало поширеним, є тип масивних жіночих фігурок на стовпчатій ніжці. Деякі з них вкриті розписом. Найкращий примірник з наліпною зачіскою походить з поселення Кукутені В¹⁹. Кілька оригінальних фігурок знайдено на поселенні Раковець, серед них К. К. Черниш називає із зачіскою у вигляді пучка волосся, зібраного на потилиці. Деякі різнотипові фігурки мають збільшений живіт.

Чоловічі схематизовані зображення тих же типів, що і жіночі, але часто з одним оком, перев'язом через праве плече та широким поясом

писані сюжетом двох пар кілець, що інколи стикаються між собою, або парою кілець, через які проходить від одного краю до іншого хвиляста стрічка. Простір між кільцями, зафарбований трикутниками, заповнений фестонами. Зовнішня поверхня прикрашена лише у верхній частині, розділеній на зони (рис. 5, 2, 4).

Конічні миски орнаментовані всередині, головний сюжет — пара вигнутих стрічок з зафарбованими кружками на кінцях, що зближаються на дні.

Біноклевидні посудини прикрашені на корпусі і широких розтрубах навкіс розміщеними стрічками з двох смуг, вигнутих півовалів і кілець, що стикаються між собою (рис. 2, 2).

Невелику групу становить кераміка, поверхня якої вкрита розчином фарби, але не орнаментована. Це поодинокі грушовидні і біноклевидні посудини, ступкоподібні покритишки, посудини на ніжках.

Значні збірки керамічних виробів належать пластиці — антропоморфній і зооморфній. Антропоморфна пластика виготовлена з маси розписної

Рис. 6. Матеріали п'ятої фази: 1—4 — Варварівка VIII.

(прокресленими чи позначеними наколами). Дві фігурки з Раковця з невеликими наліпами, розміщеними від грудей до рук.

Унікальною є голівка жіночої фігурки з молдавського поселення Старі Каракушани I. Деталі обличчя — ніс, рот, закриті очі (віки) ретельно пророблені.

Зооморфна пластика зустрічається в меншій кількості (на деяких пам'ятках фігурок тварин більше). Частіше це зображення биків, зрідка барана, вівці.

Розглянуті комплекси речей, особливо керамічних виробів — посуду та антропоморфної пластики, в їх зіставленні дають можливість, з одного боку, простежити хронологічні відмінності, розвиток пам'яток в часі, з другого — родові традиції, притаманні конкретним групам петренського населення.

Зупинимося на деяких місцевих рисах. Так, зооморфні сюжети найпоширеніші у общин Середнього Дністра і Прута. Намічаються спільні джерела в образотворчій манері, притаманній деяким пам'яткам Північної Молдавії і пам'яткам України, хоч і останні різняться стилістично. Так, за манерою виконання зображення тварин з Шипець, Крутобородинець II різняться між собою і одночасово від Петрен, де тварини передані в динаміці і в статичній манері. Але разом з тим малюнки тварин з Крутобородинець II близькі до Варварівки VIII. Це пояснюється родинними зв'язками і, крім того, близьким часом існування обох поселень.

У пам'ятках румунської Молдови зооморфний стиль в орнаментативній кераміці не мав такого широкого розвитку. Присутність його в окремих поселеннях, можливо, є результатом впливу з басейну Середнього Дністра, на що звертали увагу і румунські дослідники²⁰. Для кераміки ранніх пам'яток, розташованих на периферії південно-західної і північної зони (Незвисько, Велика Слобідка, Кукутені), характерні елементи оконтурення узору крапками або лініями, нанесеними білою фарбою.

Періодизація пам'яток петренської регіональної групи ускладнена відсутністю публікацій матеріалів з статистичними даними з посе-

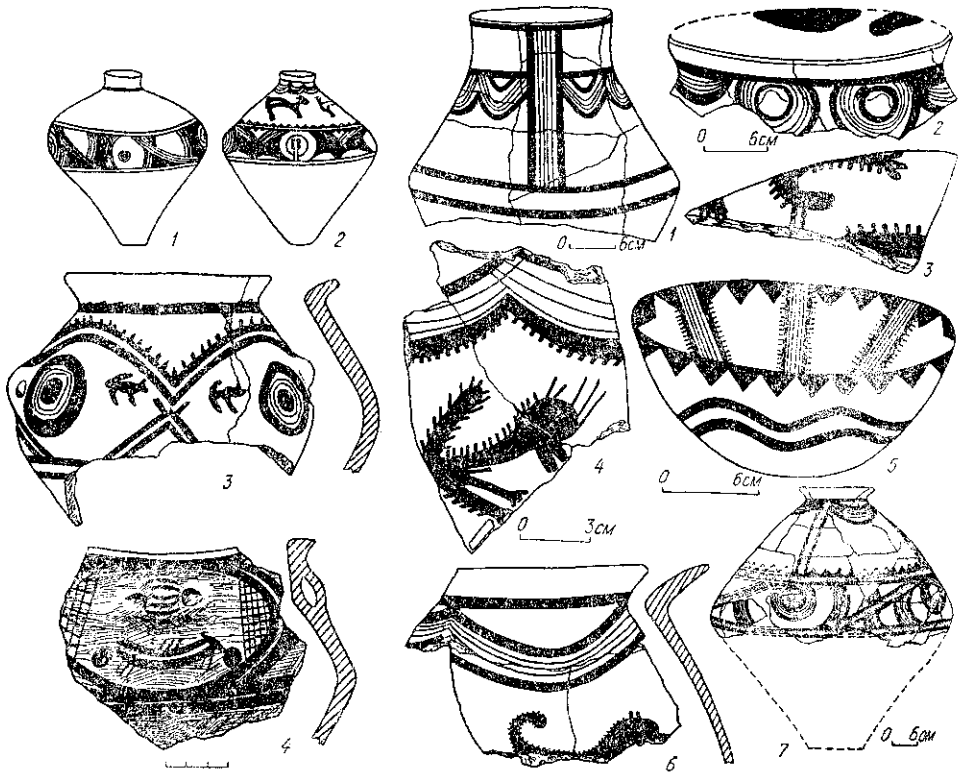

Рис. 7. Матеріали шостої фази:

1, 2 — Крутобородинці II; 3, 4 — Стіна, уроч. Стінка-Посічі.

Рис. 8. Матеріали сьомої фази: 1—7 — Рашків XI.

лень, досліджених в останнє десятиліття. Видані окремі найкращі зразки кераміки з Раковця, Сорок-Озера, Варварівки VIII, Старих Каракушан та ін. (пам'ятки Поділля і Буковини знаходяться ще в стадії дослідження) відбивають час лише в загальних рисах. Важливе значення для розробки відносної хронології належить насамперед рідким стратиграфічним поселенням в Незвисько, Сороках-Озері і Кукутені-Бейчені. Вивчення їх матеріалів по будівельним горизонтам (в Незвисько — двом верхнім, в Кукутені-Бейчені двом, в Сороках-Озері — трьом) послужить надійною базою для розробки дрібної хронології. Зараз відносна хронологія може бути побудована на типологічних зіставленнях, виходячи із загальноприйнятої періодизації Т. С. Пассек. Загалом пам'ятки петренської регіональної групи займають весь етап ВП, а найбільш пізні серед них перехідний час від етапу ВП до γI та початок етапу γI .

Питання про місце деяких петренських пам'яток і їх румунських аналогів в хронологічній колонці Трипілля-Кукутені в свій час носило дискусійний характер на сторінках робіт Т. С. Пассек, В. Думітреску,

М. Петреску-Димбовица, Н. В. Виноградової, в якійсь мірі автора статті²¹.

М. Петреску-Димбовица після розкопок в Кукутені-Бейчені розділив поселення часу Кукутені В на дві фази — В₁ і В₂. До Кукутені В₁ він відніс Тиргу-Окна-Подей, Алдені і Пригорені Мічі. До фази В₂ — Валя-Лупулуй, Глевенешті-Веки і Трушешті. В. Думітреску намігив ще одну, третю фазу — В₃ і вніс уточнення в питання відносної хронології в кожній з цих трьох фаз. Фаза Кукутені В₁, на його погляд, представлена нижнім горизонтом поселення Кукутені-Бейчені, фаза В₂ — верхнім горизонтом тієї ж пам'ятки та поселеннями Дрегушені, Петрени і Шипенці, фази В₃ — Валя-Лупулуй.

Матеріали доступних нам пам'яток з Середнього Подністров'я досить різночасові. Вивченням їх можна намітити сім фаз розвитку, які доцільно, на наш погляд, розглядати по трьом названим зонам цього обширного регіону.

До першої, найбільш ранньої фази в північній зоні (Верхнє Подністров'я) відносяться нижній горизонт верхнього шару в с. Незвисько і верхній горизонт в с. Кудринці та, певно, Городниці II, Бучач. В південній зоні (Середнє Подністров'я) — поселення Раковець, як К. К. Черниш віднесла до сороцько-петренської локальної групи, Голосково на Смотричі. В південно-західній зоні, на території Румунії, їм відповідають трохи пізніші за Незвисько поселення Кукутені-Бейчені (нижній горизонт) та Гелеешті.

Для них характерні такі форми посуду: кубки з бомбовидним тулубом, нерідко середнього розміру; посудини з низькими округлими плічками, конічно звуженою, високою верхньою частиною тулуба і сильно відігнутими комірцевими вінцями; посудини, близькі до кратерів; миски конічні та з ребристим профілем; шоломовидні покришки; грушовидні посудини з високими, сильно опуклими плічками і високою шийкою. Розпис чорною, а іноді в поєднанні з червоною фарбою наносився на червонуватий підлощений фон і вкривав 3/4 поверхні посудини. На кубках зустрічаються горизонтально розміщені листки або чотирипелюсткові мотиви, нерідко розділені перехресно. Грушовидні посудини прикрашені волютами, овальними листками; посудини з відігнутими комірцевими вінцями та типу, близького до кратерів, — негативними спіралями, а миски — овалами, колами не з'єднаними між собою (рис. 1; 2, 1—2).

Особливе місце займає невелика група посудин, візерунок яких виконаний на білому фоні або червонуватому обличкуванні червоною чи коричнюватою фарбою, в свою чергу, підкреслений вузькою лінією, крапками, нанесеними фарбою білого кольору. Кераміка, розписана в цьому стилі, є в Незвисько, Кукутені-Бейчені (нижній горизонт), Великій Слобідці, в уроч. Хрещате, Старих Каракушанах I. Така техніка орнаментациї, як і вказані форми посудин, зближують ранню фазу петренської регіональної групи з пам'ятками, що їм передують, типу Солончен II і Заліщиків (етап VI — VII) трипільської культури і фази Кукутені А—В (рис. 2, 4—8; 3).

Поселення другої фази розвитку найменше вивчені. В північній зоні до неї, певно, відноситься верхній горизонт в Незвиську, представлений наземними житлами, та Бодаки. Характерні ті ж керамічні групи і типи посудин, але форми їх трохи змінюються. В групі розписного посуду кубки менш опуклі, орнамент на них розміщується у вертикальних зонах; грушовидні посудини ще мають високі шийки; у посудин з конічно звуженою верхньою частиною зменшуються комірцеві вінця. В орнаментальних сюжетах з'являються перші зооморфні зображення, але вони ще не дуже стилізовані на відміну від переважної частини зображень наступних фаз розвитку.

Кухонні посудини — горщики з смугастим згладжуванням поверхні, орнаментовані фестонами, виконаними заглибленими лініями на плічках. Зустрічається і орнамент з відтисків «гусенички».

Третя фаза пам'яток виділяється на основі матеріалів з Старих Каракушан I, Великої Слобідки, уроч. Хрещате (верхній горизонт) і Бринзен IV. Кераміка їх поєднує в собі риси попередньої фази і нові, які отримують розвиток в поселеннях наступного часу. Так, у Великій Слобідці, уроч. Хрещате є ще опуклі кубки. В орнаментатії, як і в Старих Каракушанах I, зустрічається біла фарба (рис. 3, 3—5). Разом з тим зароджується мотив «лицьової урни», зображення птаха (Велика Слобідка, Старі Каракушани I).

Пам'ятки четвертої фази представлені багатьма поселеннями. В південній зоні найбільш відомими є Петрени, в південно-західній — поселення, включені В. Думітреску до фази Кукутені В₂. В формах і мотивах орнаментатії кераміки є елементи переходу до п'ятої фази розвитку. З'являються двоконусні посудини з вушками на місці вище максимального діаметра плічок або вінцями. Грушовидні посудини наділені не циліндричною, а конічною шийкою. Крім шоломовидних покритишок з опуклим верхом, є покритишки нового типу — ступкоподібні. Кубки набувають більш видовжених пропорцій з вираженими гострими плічками. Але все ще продовжують існувати чаші з ребристим профілем стінок, типові для поселень ранніх фаз та пам'яток заліщицької групи етапу VI — VII.

Розпис виконано чорною фарбою, нерідко в поєднанні з червоною (поліхромія групи δ вже не зустрічається), нанесеною зверху природного фону посудин або вкритому рідкою червонуватою фарбою облицювання. Разом з тим поверхні посудин, на відміну від кераміки попередніх фаз, вже не завжди підлощені. В орнаментальних сюжетах — волюті, біжуча спіраль з кругами всередині, s-видні спіралі, фестони. Орнаментальна стрічка, що заходить одна за одну, широка, заповнена багатьма вузькими лініями. Поширення набуває зооморфний стиль, зароджується рослинний орнамент (рис. 5).

Після Петрен в хронологічній колонці йдуть поселення Валя-Лупулуй в Румунії з архаїчними сфероконічними чашами і мотивом біжучої спіралі на округлобоких посудинах та Варварівка VIII. Вони відносяться до п'ятої фази за рядом ознак, а саме в посуді відсутні зміни орнаментального стилю порівняно з керамікою попередньої фази. Відбувається подальший процес розпадиння спіралі. Особливо це помітно в орнаментатії грушовидних посудин з відігнутими вінцями, широкими, округлими плічками та в двоконусних. В перших зображення розміщені в двох поясах. У верхньому — тварини, птахи (часом утворюють композиційні сцени, пов'язані єдиним змістом), знаки сонця та ін. У нижньому — овали зі зрізаними вершинами, пересічені стрічками, або з вписаними колами, з'єднані між собою діагоналями (рис. 6, 1, 4). В інших — двоконусних посудинах з двома конічними наліпами під вінцями, на вільній площі між відрітками стрічок з трьох-чотирьох ліній, зафарбовані стилізовані трикутники, типові для найпізніших пам'яток цієї групи (рис. 6, 1) та генетично зв'язаної з нею томашівської. В кухонному посуді є вертикальні наліпи. Поряд з цими новими рисами для посуду Варварівки VIII притаманна ще округлість форм, широкі стрічки з шести-семи вузьких ліній, сюжети із з'єднаних (двох-трьох) півовалів в середині конічних мисок.

Валя-Лупулуй, виходячи з виданих матеріалів, передуює Варварівці VIII, зберігаючи більше рис, властивих поселенням четвертої фази.

Кілька поселень, зосереджених у південній зоні, — Крутобородивці II і Стіна, уроч. Стінка-Посічи — становить шосту фазу. В них уже немає півсферичних чаш з зональним орнаментом. Типові — спіраль що розпалася, кола, крупні тичинки, зубцевидні трикутники і зображення тварин (рис. 7).

Заклучна, сьома фаза може бути охарактеризована матеріалами молдавського поселення Рашків XI, керамічний комплекс якого загалом, зберігаючи в орнаментатії та формах посудин деякі риси часів розквіту петренської групи, далекий від своїх прототипів. Заштрихо-

вані трикутники, крупні тичинки набувають самостійного значення (рис. 8). Дуже спростовується розпис кубків, часто прикрашених одним-двома рядами широких смуг. Його кераміка яскраво відбиває хронологічні зміни, які знайдуть подальший розвиток у посуді спадкоємців петренських племен, що переселилися по лівим притокам середньої частини Південного Бугу. Поширюються чаші півсферичної форми, плічки кубків стають більш гострими, частіше зустрічаються двоконусні посудини з парними конічними наліпами, типовими для поселень томашівської групи. Зміни торкнулися і орнаментальних мотивів. Стрічка заповнена лише трьома-чотирма лініями, вживаються півовали, фестони та доповнюючі їх мотиви — зафарбовані трикутники. Зміни торкнулися і кухонного посуду. Зменшується його кількість. В мотивах орнаменту зникають фестони, незамкнені трикутники, частішають вертикальні наліпи з роговидними відростками на шийці. Поширюються жіночі масивні фігурки на стовпчатих ніжках.

В такій хронологічній послідовності відбувалася зміна пам'яток в петренській регіональній групі — основній в західному ореалі на середньому (ВП) і початку пізнього (уІ) етапів Трипілля. Абсолютна її хронологія визначається поки що кількома радіовуглецевими датами. На жаль, для поселень ранніх фаз вони відсутні. Вихідними даними для нижньої межі пам'яток петренської групи може бути прийнята дата молдавського поселення етапу VI Путинешти III (уроч. Подул Добрий) — 3100 років до н. е. Вона підкріплюється датою південнобузького поселення етапу VI—VII в с. Кліщів — 3150 ± 50 .

Для власне петренських пам'яток одержано три радіовуглецеві дати. Одна для Валя-Лупулуй — 3000 ± 60 та дві для Сорок-Озера 2990 ± 106 і 2842 ± 116 . Визначення верхньої межі знаходить підкріплення в радіовуглецевій даті Чапаєвки — поселення на Дніпрі — 2920 ± 100 років до н. е., де знайдено двоконусні розписні посудини з округлим профілем плічок і спіральним мотивом розпису, за формою та сюжетом орнаменту близькі до посудин з Петрен та Володимирівки. Виходячи з наявності пізніших за Валя-Лупулуй поселень, можна припустити, що петренські пам'ятки існували приблизно 200—250 років, що відповідало зміні 6—7 поколінь населення.

В період максимального розвитку петренські племена Середнього Подністров'я розселяються головним чином на схід. Розселення, певно, відбувалося по другій моделі, запропонованій М. Я. Мерпертом²².

Історія петренських племен та їх території в Буго-Дністровському межиріччі ще мало вивчена. Відомі лише поодинокі пункти — Немирів, Кринички. В результаті дальшого розселення трипільських племен на лівобережних притоках Південного Бугу виникли поселення, об'єднані нами в томашівську локальну групу. Найбільш ранніми, хронологічно з'єднуючими з петренськими є Володимирівка та Сушківка, генетична єдність їх зберігається в побудові будівельних матеріалів, розмірах жител, у влаштуванні інтер'єру, в формах посудин, орнаментальних сюжетах, а також в антропоморфній і зооморфній пластиці.

Населення, що жило у Верхньому Подністров'ї, дійшло до р. Горині (Бодаки). На думку Т. О. Попової та К. К. Черниш, розселення в цьому напрямку було викликано пошуками високоякісного кременю, розташованого у відкладеннях верхньокрейдяної системи Волині і Поділля.

Можна висловити припущення, що частина петренських племен північної зони поширення (Верхнього Подністров'я) прийняла участь у формуванні пам'яток Кошиловецької групи, в матеріальній і духовній культурі якої є їх генетичні риси.

І томашівські, і кошиловецькі племена завершують своє існування на корінній трипільській території на етапі уІ. Міграції не були масовими. Петренське населення, що залишилося в Подністров'ї і в Попрутті з сородичами, які переселилися на нові землі, підтримувало

тісні зв'язки, про що свідчать імпорти і предмети, виготовлені за їх зразками. Цікавим є уламок посудини з гострореберними плічками і вушком-ручкою, знайдений на поселенні Стіна в уроч. Стінка-Посічі (рис. 7, 4). Елементи орнаменту — сітка та пара сильно стилізованих биків, зображених в «стрічковій манері», — дозволяють синхронізувати Стіну — Стінку-Посічі з Старою Будою. Так окреслюється історія розвитку петренських племен.

Велике етнокультурне явище — петренська регіональна група — склалася на основі пам'яток попереднього етапу Трипілля VI—VII, а в Румунії — Кукутені фази А—В. Єдиного центру формування, звідки могло відбутися розселення, не було. Цей висновок витікає з зіставлення керамічних матеріалів пам'яток заліщицького та солонченського типів з найбільш давніми комплексами петренської регіональної групи.

Вперше на зв'язок пам'яток Кукутені В, яким відповідають петренські поселення в Попрутті та в Подністров'ї, з пам'ятками Кукутені А—В звернув увагу ще Г. Шмідт. Схожість окремих посудин та стилістичних груп орнаменту відмічали й інші дослідники. Так, К. К. Черниш співставила грушевидну посудину з Незвисько з Заліщиками²³. Н. М. Виноградова відмітила спільність форм кубків з бомбовидним тулубом, посудин з воронковидними вінцями і розлису між подністровськими пам'ятками етапу VI—VII і керамікою (орнаментованою в стилі δ^1 , δ^{1a} , δ^2) з Петрен і Шипинець²⁴.

Спадкоємні традиції простежуються в керамічній масі, в співвідношенні груп посуду, деяких його типів, сюжетів орнаменту, в типах антропоморфної пластики. Генетичні риси найяскравіше виражені в кубках, грушовидних посудинах з випуклими низькими плічками і високою конічною шийкою, в шоломовидних покришках, чашах з ребристими стінками, в посудинах з комірцевими вінцями та деяких головних орнаментальних сюжетах. Так, стилістично близькі з ранніми петренськими кубки Поливанового Яру II і Солончен II, грушовидні посудини і чаші з ребристими стінками з Яблонної 13, Заліщиків (рис. 2, 4—8). Спільними є окремі мотиви орнаменту і розміщення його горизонтальними зонами. Це S-видні фігури на кубках; подвійні або псевдоподвійні спіралі, кола, з'єднані діагоналями на грушевидних посудинах; поділ орнаментального поясу кубків та зовнішніх стін ребристих чаш на зони. Зберігається також стилістична група орнаменту, в якій рисунок виконано коричневою або червоною фарбою, обведеною, в свою чергу, білими вузькими лініями або крапками по фону посуду. З одного боку, вона є в пам'ятках етапу VI—VII (Заліщиках) фази Кукутені А—В (Гелешті), з другого — в Незвисько (третьій горизонт), Кукутені-Бейчені (В₁), Великій Слобідці, уроч. Хрещате (нижній горизонт), Старих Каракушанах I (рис. 3).

Генетичні спадкоємні риси зберігаються і в схематизованій антропоморфній пластичці, особливо з однією конічною ніжкою з веретеноподібним кінцем або ледве наміченою ступнею (рис. 2, 3; 6, 2).

Поселення петренської регіональної групи на ранньому етапі розвитку знаходяться на тій же території, що і пам'ятки заліщицького та солонченського типів та їх аналогії в Румунії (Гелешті, Дрегушені та ін).

Так проходила динаміка формування і розвитку петренської етнокультурної групи від басейну Прута до Середнього і Верхнього Дністра та Горині.

Таким чином, строкаті, на перший погляд, і різночасові пам'ятки, раніше виділені в різні типи, вдалося об'єднати в одну велику регіональну групу. Це дає можливість встановити історію петренських племен фаз середнього Трипілля етапу VI—VII до етапу VI.

Подальший їх розвиток в основному проходив на новій території — Буго-Дніпровського межиріччя — (в пам'ятках томашівської локальної групи).

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая культура на юге России. — В кн.: Тр. XIII Археол. съезда в Екатеринославе в 1905 г. М., 1906, с. 37—118.

² Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполья — Кукутени в среднем и в начале позднего периодов. — АИУ 1978—1979 гг., Днепропетровск, 1980, с. 40, 41.

³ Черныш Е. К. Трипольское поселение Сороки-Озеро. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 77—83.

⁴ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец. — Там же, 1973, вып. 134, с. 51.

⁵ Черныш Е. К. К истории населения неолитического времени в среднем Приднестровье. — МИА, 1962, вып. 102, с. 5—78.

⁶ Маркевич В. И. Итоги полевых работ, проведенных Молдавской неолитической экспедицией. — АИМ 1968—1969 гг., Кишинев, 1972, с. 56—62; Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец, с. 50, 51.

⁷ Черныш Е. К. Трипольское поселение Сороки-Озеро, с. 80.

⁸ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 24.

⁹ Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС. — АО 1979 г., М., 1980, с. 307.

¹⁰ Маркевич В. И. Указ. соч. с. 60.

¹¹ Черныш Е. К. Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре. — МИА юго-запада СССР и Румынской народной республики, Кишинев, 1960, с. 77—80; Дебец Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско. — Там же, с. 91—94; Герасимов М. М. Внешний облик человека из Незвиско. — Там же, с. 83—90.

¹² Попова Т. А., Черныш Е. К. Трипольское поселение у с. Бодаки. — ЗОАО, 1967, т. 2, с. 173—179.

¹³ Schmidt H. Cucuteni in der oberen Moldau. — Berlin; Leipzig, 1932, Tabl. 30, I; Matasa C. Frumusica. — București, 1946, tab. LXIII, 464.

¹⁴ Sulimirski T. Copper Geoard from Horodnica on the Dniester. — *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1961, N 91, p. 91—97.

¹⁵ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971, с. 125—134.

¹⁶ Новицкая М. А. Узорные ткани трипольской культуры (по материалам раскопок у с. Стена). — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 33—35.

¹⁷ Пасек Т. С. Спостереження мотивів орнаментатії посуду с. Петрен Одеського історико-археологічного музею. — ВОАК, 1925, № 2/3, с. 47.

¹⁸ Passek T. La céramique tripolienne. — Изв. ГАИМК, 1935, вып. 122.

¹⁹ Schmidt H. Op. cit.

²⁰ Marin D. Şantierul arheologic Valla Lupului. — In: *Materiale și cercetări arheologice*. Bucuresti, 1957, vol. 3, p. 176.

²¹ Passek T. Relation entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique. — In: VI Cong. intern. sci. prehist. et protohist. M., 1962, p. 15; Dumitrescu H. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie. — SCIV, 1963 N 4, 2, p. 285—305; Petrescu-Dimbovița M. Evolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Văiceni. — *Rev. sci. preist.* 1965, 1, N 20, p. 172. Виноградова Н. М. Памятники переходного периода этапа Триполья VI—VII в Поднестровье. — СА, 1972, вып. 1, с. 39, 40, 54, 55; Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Триполья. — Археологія, 1972, № 5, с. 3—24.

²² Мерперт Н. Я. Миграция в эпоху неолита и энеолита. — СА, 1978, вып. 3, с. 9—28.

²³ Черныш Е. К. К истории населения..., с. 5—78.

²⁴ Виноградова Н. М. Указ. соч., с. 39.

Т. Г. МОВША

Петренская региональная группа трипольской культуры

Резюме

В статье систематизируются материалы трипольских поселений этапа ВП, VI западного ареала распространения культуры. В итоге выделена петренская региональная группа памятников — крупного этнокультурного образования. Намечено семь фаз развития поселений по трем зонам распространения — северной, южной и юго-западной.

Сменяемость наиболее главных памятников по этим фазам следующая: Незвиско (нижний третий горизонт), Раковец, Большая Слободка, уроч. Хрещате, Старые Каракушаны I, Петрены, Валя-Лулулуй, Варваровка VIII, Стена, уроч. Стынка-Посичи, Крутобородинцы II, Рашков XI.

Истоки петренской региональной группы связаны с локальными группами — солонченской (Солончены 2) на Днестре, а также с памятниками фазы Кукутень А—В в Румынии.

Намечены пути расселения и судьбы отдельных племен Среднего Поднестровья в их новом образовании в Буго-Днепровском междуречье и группе Верхнего Поднестровья, видимо, в Кошиловецкой.